

Л. В. ВОЙТОВИЧ (Київ)

СЕРЕДНІ ВІКИ В УКРАЇНІ: ХРОНОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ *

В українській, як і у всій пострадянській історичній науці, давно назріла потреба встановлення однозначного трактування основних термінів. Не тільки різні школи і напрямки, але й мало не кожен автор вкладає свій зміст у такі поняття, як “держава”, “феодалізм” чи “середні віки”. Настав час визначитися з основними термінами і поняттями. В точних науках для цього введені стандарти, які чітко визначають зміст і значення кожного терміна.

Поняття “середні віки” було введено італійськими гуманістами у XV—XVI ст., а остаточно утвердилося в європейській історичній науці після появи праці професора університету в Галле Х. Келлера у 1698 р.¹ У всьому світі під цим періодом розуміють період між історією Древнього світу і Новою історією. Довший час умовно крайні дати відносили до падіння Римської імперії (476 р.) та здобуття турками Константинополя (1453 р.). Сьогодні більшість історичних шкіл умовно приймає за верхню дату відкриття Америки Х. Колумбом (1492 р.), хоча окремі дослідники цю межу піднімають до зародження Реформації (початок XVI ст.).

Марксистська історіографія, зберігаючи прийнятну періодизацію, в основу визначення середніх віків поклала період існування феодальної суспільно-економічної формації, вважаючи, що остання тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кінець V ст. — середина XVII ст.). При цьому середні віки поділялися на три періоди: раннє середньовіччя — період генези та раннього феодалізму (кінець V— X ст.), класичне середньовіччя — період розвиненого феодалізму (XI— XV ст.) і пізнє середньовіччя — період розкладення феодалізму (XVI — середина XVII ст.). В Радянському Союзі, і відповідно в Україні, ця схема зазнала чудернацької модернізації через запозичену від російської дореволюційної історіографії прихильність до особливого східнослов'янського чи російського розвитку суспільства. Внаслідок чого існування феодалізму віднесли від VII—VIII ст. до 1861 р., коли було ліквідоване кріпосне право в Росії. Ця схема досі збереглася у шкільних підручниках з історії.

Світова історична наука (Ф. Гансгоф, Ф. Стентон, К. Стефенсон, Л. Февр, М. Блок та ін.) під феодалізмом розуміє систему відносин на основі феодів-ленів [feodum, feudum — від старофранкського fehu-od — худоба як майно, франц. — fief (ф'єр), англ. — fee (фі), нім. — lehn (лен)] — земельних володінь або фіксованих доходів (в натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена — військової, адміністративної, судової чи придворної. При васально-ленній

* Цією публікацією редколегія “УІЖ” започатковує дискусію щодо проблем періодизації і термінології історії України.

системі держава переважно являє собою певну конфедерацію слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розклад васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій.

Зрозуміло, що у 1861 р., як і у 1721 р., коли утворилася Російська імперія, не існувало васально-ленної системи і феодалів у Росії. Це була дворянсько-бюрократична монархія, де титули відігравали роль почесної архаїки. Сучасна російська історична наука сором'язливо відвернулася від такого трактування, тоді як в Україні воно продовжує процвітати. І не тільки у школах. Навіть “Нариси історії Закарпаття” (відпов. ред. І. Гранчак) знаходять феодальні відносини у першій половині XIX ст.², хоча цей регіон з 1711 р. остаточно ввійшов до складу імперії Габсбургів, яка на той час вже давно забула про васально-ленну систему.

Можливо, що настав час запровадити в дослідженнях з історії України чітку періодизацію, усвідомлюючи, що минуле українських земель було частиною історії Європи і мало більше спільних, ніж відмінних, рис з минулим своїх найближчих сусідів. Принаймні до кінця XV ст. українські землі належали до ареалу православної візантійської цивілізації, починаючи поступово інтегруватися у європейську цивілізацію³. Процес повної інтеграції для більшості українських земель завершився вже у XVI ст.

Тому доцільно простежити, наскільки європейська періодизація підходить для викладу української історії. Візьмемо спочатку найбільш вивчений княжий період. Цей період виразно розпадається на два: добу Київської Русі (кінець IX — середина XIII ст.) та добу удільних князівств (середина XIII — початок XVI ст.), що відповідає класичному і пізньому середньовіччю (але не марксистської, а європейської періодизації). Зрозуміло, що це питання неоднозначне. Для деякого сама назва періодів виглядає дискусійною.

Також зрозуміло, що держави, яку називали “Київська Русь”, ніколи не існувало. За джерелами назва цієї держави — Русь⁴ або Руська земля⁵. Причому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні — для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі⁶. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т. д. З похідних назв за джерелами відомі тільки три: Мала Русь — вперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” — “З Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі”⁷, Велика Русь — вперше у 1542 р.⁸ та Біла Русь — ніби під 1305 р., але у такому пізньому джерелі, як Густинський літопис⁹. При цьому, якщо термін “Мала Русь” у титулатурі галицько-волинського князя, напевно, означав територію Русі, вільну від ординської опіки, а термін “Велика Русь” для московських книжників служив підставою для територіальних претензій до всієї спадщини по Київській Русі, то тільки термін “Біла Русь” (тобто “Західна Русь”, за аналогією з Білою Хорватією чи Білою Сербією) міг відбивати якусь архаїку попередньої доби. Терміна “Червона Русь”, досі популярного у польській історіографії, у середньовічних джерелах взагалі не зустрічаємо.

Термін “Київська Русь” був прийнятий істориками на початку XIX ст. і успішно вживався до середини XX ст., коли його почали замінювати доволі абсурдними означеннями “Древня Русь” та “Давня Русь”. Київ був столицею держави і “матір'ю градам руським”¹⁰. Правителі держави титулува-

лися князями київськими. Цілком очевидно, що термін “Київська Русь” більше відповідає історичній дійсності, ніж інші, якщо, звичайно, під “Новою Руссю” не розуміти однієї з Російських держав (тільки котрої — Московської, імператорської, радянської чи сучасної?). У такому сенсі цей термін ще міг би використовуватися російською історіографією, але аж ніяк не українською.

Московські книжники з середини XV ст. почали обґрунтовувати свою спадковість від князів київських, що було зумовлено конкретною політичною метою: підтвердженням претензій на зверхність над усіма землями колишньої Київської Русі¹¹. Під руками вони мали літописний текст — володимирське зведення 1185 р., де здобуття Києва у 1169 р. коаліцією князів, організованою суздальським князем Андрієм Боголюбським, видавалося як перенесення центру держави з Києва у Володимир, а всі наступні князі київські були перетворені у володимирських васалів¹². До цього залишилося долучити цілком реальне перенесення столиці з Володимира, який вже з початку XIV ст. перетворився у столицю номінальну, до Москви, столиці фактичної, що і було здійснено після 1409 р. при укладенні Троїцького літопису¹³. Так народилася “звичайна схема” російської історії, під яку почали підганяти літописні тексти, у яких пізніші київські князі стали васалами володимирських князів. Цю схему закріпили М. Карамзін та О. Погодін, і вона стала загальноприйнятою у російській дореволюційній та емігрантській історіографії. Виступаючи проти цієї схеми, М. Грушевський фактично тільки модернізував її, відзначивши, що Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а у Галицько-Волинський¹⁴. Сьогодні очевидні як хибність обох схем, так і причини їх появи¹⁵.

У радянський період були зроблені незначні корективи. Б. Греков, який вважався еталоном історичної науки, закінчив свою програмну монографію “Київська Русь” правлінням Мстислава Володимировича, тобто 1132 р.¹⁶ До цієї дати стали підганяти завершення історії Київської Русі. Нам також здається слушним погляд цих дослідників, які відносять початок епохи удільних князівств до середини XII ст.¹⁷, умовно — до 1132 р., коли після смерті Мстислава Володимировича київські князі втратили повноту контролю над усіма територіями держави¹⁸. Після 1132 р. і до середини XII ст. на території Київської Русі остаточно сформувалися окремі землі (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Турівська, Полоцька, Смоленська, Новгородська, Суздальська, Муромо-Рязанська), в межах територій яких відбувалася стала консолідація і діяли спільні інтереси, незважаючи на те, що ці землі—“королівства”, як їх назвав Б. Рибаків¹⁹, роздроблювалися на удільні князівства — “герцогства”, а останні — на дрібніші уділи — “графства”. Справедливо припускаючи, що підпорядкування цих земель Києву мало все більш номінальний характер, Б. Рибаків пропонував взагалі вважати їх суверенними. Але, якщо погодитися з його висновками, то виходить, що держава — “імперія” Київська Русь перестала існувати до середини XII ст., а подальша боротьба за Київ була просто територіальною суперечкою смоленських або волинських князів з князями чернігівськими і т.п. Однак було не так. Оволодівши Києвом, кожен князь відчував себе господарем всієї Русі і починав “рядити”, тобто за допомогою системи рядів-угод як верховний сюзерен закріплював свої відносини з васалами. Здобуття столиці давало йому право бути сувереном всієї держави. Не випадково у 1151 р. білгородці у відповідь на розпорядження претендента Юрія Долгорукого зухвало запитали: “А Київ ти ся отворив?”²⁰. Подібно і німецькі королі ставали імператора-

ми тільки після походу в Рим, який завершувався їх коронацією. Так само і сюзеренам Польщі необхідно було оволодіти Краковом.

Заперечуючи Б. Рибаків, М. Брайчевський чомусь період існування Київської Русі обмежив 1203 р.²¹ Але і у першій чверті XIII ст. київські князі виводили у степ об'єднане військо, до складу якого входили дружини віддалених дубровицьких, несвізьких і шумських князів. Боротьба за Київ як боротьба за столицю з найстаршим князівським престолом, а не боротьба за конкретне місто з прилеглими територіями, тривала аж до здобуття столиці монголами у 1240 р.²² Навіть і після цього князі, які претендували на першість, певний час добивалися від монгольських ханів ярлика на зруйнований Київ. Виходячи з цього, О. Толочко кінець існування Київської Русі відніс до рубежа XIII—XIV ст., вважаючи основними причинами її падіння політику Золотої Орди та Великого князівства Литовського²³. Спроби, звичайно, були, але ординці не допустили відродження столиці у Києві. Київська земля потрапила до улусу Мауці (Могуцій), тоді як великий князь володимирський став безпосереднім ханським васалом. Спроба Данила Романовича повернути собі столицю наштовхнулася на рішучу відсіч Мауці: “Віддай Галич”²⁴. Не дозволили сидіти у Києві Ярославу Всеволодовичу. У столиці залишився його посадник Дмитро Ейкович, а “старен всем князем в Русском языке” мусив перебувати ближче до ординської ставки — під наглядом. Це були перші роки становлення Золотої Орди, коли оточення Бату ще вирішувало, що робити далі. А далі не отримали ярлика на Київ ні Михайло Всеволодович, ні Данило Романович, а Олександр Ярославович, отримавши Київ, був поставлений ординцями нижче молодшого брата Андрія, якому надали старшинство. Чи зберіг за собою Київ Олександр, змінивши брата, невідомо, скоріше ні. Він сам і його наступники мало цікавилися наддніпрянськими справами. Не випадково пороський князь Юрій був васалом волинських князів²⁵. А десь близько 1300 р. хан Токта надав Київ путивльському князеві, чий нащадки з допомогою ординців протрималися у колишній столиці як рядові удільні князі аж до 1362 р.²⁶ Тому схиляємося до думки, що Київська Русь як суверенна держава-імперія проіснувала до 1240 р. Ця теза, достатньо переконливо обгрунтована П. Толочком²⁷, дозволяє датувати період Київської Русі умовно 882—1240 рр.

Наступний час також не був періодом “темних віків”, як дехто вважає досі. Варто замислитися, чи коректно вживати термін “Польсько-Литовська доба” або “Литовська доба”. Чим за своєю суттю принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду їх входження у Київську Русь? Цікаво, що період, коли московські князі відвозили в столицю Золотої Орди міхи срібла, щоб отримати ярлик на престол великих князів володимирських, у російській історіографії називається періодом “збирання земель”, що передувало утворенню російської централізованої держави. І це, на наш погляд, цілком справедливо. Але чому ж період, коли київський князь титулувався “з ласки Божої великий князь київський” і ставив свій підпис другим після великого князя литовського на всіх міжнародних угодах, а літописці сусідньої Молдови титулували його “царем”, скромно іменується “литовським”? Більше того, слідом за польською історіографією, у нас прийнято писати про “повстання” Свидригайла Ольгердовича, нібито легітимний великий князь литовський міг повставати у власній державі проти узурпатора — польського ставленика, а не навпаки? Напевно, цей період був таки не “литовським” і не “польсько-литовським” (хоча Польща у XV ст. послідовно анексувала, перетворивши у воеводства, території Руського

(Галицького) королівства з Холмським, Подільським, Жидачівським та Белзьким князівствами), а просто періодом чи добою удільних князівств (як у сусідніх російських землях).

Доба удільних князівств тривала тоді, коли основними державними організаціями на зазначених територіях залишалися удільні князівства (окремі з них прийняли назву великих і до їх складу входили васальні князівства, які також дробилися на менші). В певні періоди окремі князівства залишалися повністю незалежними, в інші — залежали від Золотої Орди, Великого князівства Литовського чи інших об'єднань. Іноді вони самі об'єднувалися, як Галицько-Волинська держава за короля Юрія Львовича та його наступників або Волинь за Свидригайла Ольгердовича. Подібно і Мекленбург, Саксен-Кобург-Гота чи Баден-Баден у складі Священної Римської імперії германської нації фактично залишалися суверенними князівствами.

Формально цей період (“княжа доба”) закінчився у 1492 р., коли було видано Віленський привілей, який позбавив удільних князів права зносин з іншими державами та інвеститури, а фактично затягнувся мало не до середини XVI ст. Цікаво, що суто випадково 1492 р. збігся з відкриттям Америки Колумбом, тобто датою, прийнятою більшістю зарубіжних медієвістів. Отож верхню межу середніх віків в Україні можна було би прийняти умовно як 1492 р. або ж продовжити її до кінця першої чверті XVI ст., враховуючи, що процес ліквідації удільних князівств затягнувся, по меншій мірі, до кінця першої чверті XVI ст., тобто до початку Реформації в Європі.

Така періодизація, підтримана Я. Ісаєвичем, вже випробувана в “Історії української культури”²⁸ та ін. виданнях, зокрема новому виданні підручника з історії України для вищої школи (кер. авторського колективу — Ю. Зайцев).

Отже, періоди класичного і пізнього середньовіччя в Україні збігаються з періодами, прийнятими у світовій медієвістиці. Те ж відноситься і до раннього середньовіччя (середина V ст. — кінець IX ст., в Україні — умовно 882 р.). Це час між завершенням епохи гунів (378—454 рр.), які зсунули на захід масиви племен і розчистили слов'янам шляхи міграцій на захід і південь, до утворення Київської Русі (882 р.). Це був час становлення слов'янських племінних князівств (держав антів, дулібів, хорватів та ін.). Останнім часом відома російська дослідниця О. Мельникова досить аргументовано виділяє у цьому періоді часи вождівства, дружинної держави та ранньофеодальної держави в середині IX ст.²⁹ Останні дослідження археологіє, особливо на хорватських та волинських матеріалах, дають можливість досить впевнено говорити про широку диференціацію суспільства вже у VII—VIII ст. і його готовність до творення державних організацій. Принаймні сумніви щодо існування на теренах України племінних слов'янських князівств у цей період нічим не підкріплені.

Отож цілком коректно за європейською схемою вважати СЕРЕДНІМИ ВІКАМИ в Україні епоху з середини V до кінця XV ст. (умовно 454—1492 рр. чи початку XVI ст.), розділивши його на три періоди: раннього середньовіччя — становлення та існування племінних князівств і союзів (умовно 454—882 рр.); класичного середньовіччя — існування Київської Русі (умовно 882—1240 рр.) та пізнього середньовіччя — існування удільних князівств (умовно 1241—1492 рр. чи початку XVI ст.). Виходячи з новітньої традиції, цю добу можна назвати і “Княжою добою”, хоча будь-які регіональні відхилення від загальноприйнятої традиції приводять тільки до чергової плутанини, якою і так багата наша історична наука.

Видається доцільним провести відповідну дискусію з цього та інших питань, які стосуються історичної термінології, і прийняти загальнообов'язкові визначення, які не потребували би у кожному конкретному випадку спеціального тлумачення.

¹ C e l l a r i u s C h. Historia medii aevi, a tempo ricibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcas captam deducta. — Jenae, 1698.

² Нариси історії Закарпаття. — Т. 1 (з найдавніших часів до 1918 року). — Ужгород, 1993. — С. 119—255.

³ T o u n b e e A. J. A study of history. — Т. 12. Reconsideration. — London, 1961.

⁴ Полное собрание русских летописей [далі — ПСРЛ]. — Т. 1. — М., 1962. — Стб. 7, 11, 28—29, 31, 338, 341—345; Т. 2. — М., 1962. — Стб. 6, 8, 20, 22—23, 36, 455; Т. 4. — Ч. 1. — Вып. 1. — Петроград, 1915. — С. 4; Т. 9. — М., 1965. — С. 3—4, 17.

⁵ Там само. — Т. 1. — Стб. 1, 17, 19—20; Т. 2. — Стб. 2, 12; Т. 4. — С. 11.

⁶ Н а с о н о в А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.

⁷ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линиченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. — СПб., 1907. — С. 153—154.

⁸ ПСРЛ. — Т. 20. — Ч. 2. — СПб., 1914. — С. 468.

⁹ Там само. — Т. 2. — СПб., 1843. — С. 227, 236.

¹⁰ Там само. — Т. 1. — Стб. 23.

¹¹ P e l e n s k i J. The Urigins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance” // Harvard Ukrainian Studies. — V. 1. — Cambridge, Mass., 1977. — P. 36—51; Id., The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial inheritance” // Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko [Harvard Ukrainian Studies]. — V. 7. — Cambridge, Mass., 1984. — P. 520—531.

¹² П е л е н с ь к и й Я. Боротьба за “Київську спадщину” у 1175—1195 рр.: релігійно-церковне середовище // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 33—46.

¹³ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історична доля одного терміну і поняття // Київська старовина. — 1992. — № 6. — С. 8—11.

¹⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — Т. 1. — СПб, 1904.

¹⁵ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? — С. 13.

¹⁶ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — К., 1951.

¹⁷ Т о л о ч к о О. П. Особливості міжсеньйоральних відносин. — С. 39—40.

¹⁸ В о й т о в и ч Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. — Львів, 1996. — С. 5; й о г о ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 389.

¹⁹ Р ы б а к о в Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 147—157; й о г о ж. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 470.

²⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 433.

²¹ Б р а й ч е в с к и й М. Ю. Диархическая партийная система в древнерусском государстве XII — начала XIII в. // Древняя Русь и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 140.

²² Т о л о ч к о П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987.

²³ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? — С. 16.

²⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 807—808.

²⁵ Там само. — Стб. 993—994.

²⁶ В о й т о в и ч Л. В. Удільні князівства... — С. 158—159.

²⁷ Т о л о ч к о П. П. Древняя Русь... — С. 186—221.

²⁸ Історія української культури. — Т. 2. — К., 2001.

²⁹ М е л ь н и к о в а Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 13—15 апреля 1992 г. Тез. докл. — М., 1992; і ї ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992—1993. — М., 1995.

У статті обґрунтовуються хронологічні межі і періодизація історії середніх віків в Україні у відповідності з європейською історіографічною традицією.